DİL ARAŞTIRMALARI
Journal of Language Studies
Yıl/Year: 20, **Dönem**/Period: 2026-Bahar/Spring, **Sayı**/Number: 38
ISSN 1307-7821 | **e-ISSN** 2757-8003

ARAŞTIRMA MAKALESİ
Research Article

Özbek Türkçesinde *O‘tir-* Fiilinin İşlevsel Çözümlenmesi

Functional Analysis Of The Verb O‘tir- In Uzbek Turkish

Safiye Kırlangıç
Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye
e-posta sfykirlangic@gmail.com
orcid 0000-0003-1457-0357
doi 10.54316/dilarastirmalari.1778940

Atıf
Citation
Kırlangıç, Safiye (2026). Özbek Türkçesinde O‘tir- Fiilinin İşlevsel Çözümlenmesi. *Dil Araştırmaları,* 38: 263-280.

Başvuru
Submitted
05.09.2025

Revizyon
Revised
05.12.2025

Kabul
Accepted
11.02.2026

Çevrimiçi Yayın
Published Online
05.05.2026

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ
Bu çalışma, Özbek Türkçesinde *o‘tir-* fiilinin ana fiil ve özellikle tasvir yardımcı fiil konumundaki işlevlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Türkçede fiiller, yalnızca temel bir hareketi bildirmekle kalmayıp birleşik yapılarda farklı fiillerle birlikte kullanılarak hareketin nasıl, hangi süreçte ve hangi görünüş değeriyle gerçekleştiğini de ifade edebilmektedir. Bu tür kullanımlarda yer alan ve ana fiilin gerçekleşme biçimini, sürekliliğini ya da sürecini gösteren fiiller, Özbek dil biliminde *ko‘makchi fe‘l* “tasvir yardımcı fiil” olarak tanımlanmaktadır. Çalışmanın kapsamı, *o‘tir-* fiilinin Özbek Türkçesinde ana fiil ve tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığı birleşik fiil yapılarının incelenmesiyle sınırlandırılmıştır. *O‘tir-* fiili, temel anlamıyla fiziksel olarak “bir yere oturmak” fiilini karşılarken, *gapirib o‘tir-*, *yazib o‘tir-*, *kulib o‘tir-* gibi yapılarda ana fiilin süreklilik ve süreç içinde gerçekleştiğini göstererek tasvir yardımcı fiil işlevi kazanmaktadır. Bu çalışmada *o‘tir-* fiilinin ana fiil ve tasvir yardımcı fiil işlevleri, söz dizimsel konumları ve anlam genişlemeleri, Özbek Türkçesinden seçilmiş örnekler üzerinden betimleyici ve işlevsel dilbilgisi yöntemiyle incelenmiştir. İnceleme sonucunda elde edilen bulgular, *o‘tir-* fiilinin tasvir yardımcı fiil olarak ana fiilin sözlüksel anlamını değiştirmediğini; buna karşılık eylemin görünüşsel ve süreçsel özelliklerini belirginleştirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Özbek Türkçesinde fiillerin çok işlevliliği bağlamında *o‘tir-* fiilinin önemli bir tasvir yardımcı fiil olarak dil içindeki yeri ve işlevi ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anlam bilim, işlevsellik, Özbek Türkçesi, *o‘tir-* fiili, söz dizim, tasvir yardımcı fiil.

ABSTRACT

This study aims to examine the functions of the verb *o'tir-* in Uzbek Turkish, both as a main verb and, more specifically, as a descriptive auxiliary verb. In Turkish, verbs not only indicate a basic action but can also express how, in what process, and with what aspect value the action takes place, when used in combination with other verbs in compound structures. In such uses, verbs that indicate the manner, continuity, or process of the main verb's action are defined in Uzbek linguistics as *ko'makchi fe'l*, meaning "descriptive auxiliary verb." The scope of this study is limited to examining compound verb structures in Uzbek Turkish where the verb *o'tir-* is used as both a main verb and a descriptive auxiliary verb. While the verb *o'tir-,* in its basic meaning, physically corresponds to the act of "sitting down somewhere," in structures such as *gapirib o'tir-, yazib o'tir-*, and *kulib o'tir-*, it acquires the function of a descriptive auxiliary verb by showing that the main verb takes place within a continuous process. This study examines the functions of the verb *o'tir-* as a main verb and a descriptive auxiliary verb, its syntactic positions, and semantic expansions using descriptive and functional grammar methods with selected examples from Uzbek Turkish. The findings show that *o'tir-*, as a descriptive auxiliary verb, does not alter the lexical meaning of the main verb; instead, it highlights the aspectual and procedural characteristics of the action. In conclusion, the study reveals the significant place and function of *o'tir-* as an important descriptive auxiliary verb within the context of the multifunctionality of verbs in Uzbek Turkish.

Keywords: Semantics, functionality, Uzbek Turkish, verb o'tir-, syntax, descriptive auxiliary verb.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study aims to examine the functions of the verb *o'tir-* in Uzbek Turkish as both a main verb and a descriptive auxiliary verb. In Turkic languages, verbs are not limited to merely indicating an action or state, but can also express the manner, process, and aspect of the action within compound verb structures. In Uzbek linguistics, such verbs that show the manner, continuity, or extension of the main verb's action are defined as *ko'makchi fe'l* "descriptive auxiliary verbs". The verb *o'tir-,* which basically means "to sit down", acquires the function of a descriptive auxiliary verb in structures such as gapirib *o'tir-, yozib o'tir-,* and *kulib o'tir-*, showing that the main verb is realized in continuity and process. This situation is important in terms of revealing the multi-functional structure of the verb *o'tir-* in Uzbek Turkish.

Research Problem

The main problem of the study is to determine under what syntactic and semantic conditions the verb *o'tir-* is used as a descriptive auxiliary verb in compound verb structures, and how this usage contributes to the meaning and aspect value of the main verb. In this context, the study seeks to answer the questions of whether the verb *o'tir-,* as a descriptive auxiliary verb, changes the lexical meaning of the main verb, in what ways it indicates the aspects of continuity and process, and how it interacts with negation structures.

Literature Review

The scope of the study is limited to compound verb structures in contemporary Uzbek Turkish where the verb *o'tir-* is used as both the main verb and the descriptive auxiliary verb. The

review was conducted primarily through examples representing contemporary usage, mainly written texts from the 20th century and later in the Uzbek literary language. In this framework, texts selected from the works of authors such as Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, and Xudoyberdi To'xtaboyev were used as the primary data source; idiomatic, fixed, or lexical uses were excluded from the scope. The literature review was conducted based on grammar books on Uzbek Turkish and historical Turkic dialects, monographs prepared on descriptive auxiliary verbs and the verb category, etymological dictionaries, and text editions. In this context, the works of Abdurahmonov et al., Kononov, Rahmatullayev, and Mirtojiyev, as well as the research of Hojiyev and Tulum focusing on descriptive auxiliary verbs, were taken as the basis. In addition, the works of Clauson, Erdal, Tekin, and Gabain were considered in the evaluation of verb structures belonging to the Old Turkic and Middle Turkic periods due to their comparative data. It was determined that descriptive auxiliary verbs are generally discussed in the literature within the framework of continuity and aspect categories, but the use of the verb *o'tir-* in Uzbek Turkish has not been examined in detail in the context of its relationship with mood-tense and negation structures.

Methodology

The research was conducted using descriptive and functional grammar methods. Within the scope of this study, the relationships that the verb *o'tir-* forms with different moods, tenses, and negation forms were evaluated, especially in the compound verb structures it forms with the *-(i)b* adverbial participle suffix. The data were analyzed according to the criteria of syntactic position, semantic contribution, aspect value, and mood-tense interaction. Data from historical periods were used to a limited extent to explain the semantic expansion and grammaticalization process of the verb.

Conclusions

As a result of the study, it was revealed that when the verb *o'tir-* is used as a descriptive auxiliary verb, it does not change the lexical meaning of the main verb, but rather clarifies the aspect of continuity and process of the action. It was determined that the function of the descriptive auxiliary verb is preserved independently of the person, mood, and tense suffixes the verb takes, and that in negation structures, negations formed at the level of the main verb and the descriptive auxiliary verb produce different semantic results. In conclusion, this study reveals that the verb *o'tir-* is an important descriptive auxiliary verb in Uzbek Turkish and explains its role in aspect and process expression within a functional framework.

0. Giriş

Özbek Türkçesi, Türk dil ailesinin Karluk grubuna ait olan ve başta Özbekistan olmak üzere Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde konuşulan bir Türk lehçesidir. Özbek Türkçesinin fonetik, morfolojik ve sentaktik özellikleri, dilin tarihsel gelişim süreciyle paralel olarak şekillendiği için Özbek Türkçesinin diğer Türk lehçeleriyle olan ilişkilerini belirlemiştir. Dilin anlam çeşitliliğini sağlayan en önemli yapı fiillerdir. Türkçede fiiller, söz dizimsel ve anlamsal bakımdan merkezi bir konuma sahiptir. İş, oluş ve hareketi bildiren bu yapılar aynı zamanda cümledeki özne ve diğer ögeler ile kurdukları ilişkiler sayesinde cümlenin yapısını belirler. Bu işlev çeşitliliği dili, anlatım zenginliği bakımından doğrudan etkiler. Bir toplumda fiilin dildeki yeri, o toplumun dünyaya bakış açısını da gösterir. Yani fiil; deyimleşme, mecazlaşma ve birleşik fiil kurma yoluyla yalnızca dilin söz varlığına katkı sağlamakla kalmaz aynı zamanda kültürel ve zihinsel dünyasını da yansıtır. Özbek Türkçesinde de fiillerin geniş kavram alanları vardır. Fiiller, yeni anlamlar oluşturan birleşik fiil yapıları aracılığıyla hareketin nasıl gerçekleştiğini, hangi süreç içinde sürdürüldüğünü ve hangi

görünüş değerini taşıdığını da ifade edebilmektedir. Bu tür kullanımlarda, ana fiilin gerçekleşme biçimini, sürekliliğini ya da sürece yayılımını gösteren fiiller Özbek dilbiliminde tasvir yardımcı fiiller olarak adlandırılmaktadır. Çalışmada, Özbek Türkçesinde *o'tir-* fiilinin kavram alanı, ana ve tasvir yardımcı fiil görevinde kullanıldığında kazandığı anlamları ve tarihsel gelişimi ele alınmaya çalışılacaktır.

1. *Otur-* Fiilinin Tarihsel Gelişimi

Otur- fiili tıpkı *yürü-, dur-* ve *yat-* fiillerinde olduğu gibi bir durum fiili olup genellikle geçişsiz fiil konumundadır. Ancak yönelme durum eki alan bir tamlayanla birlikte geldiğinde *otur-* fiilinin kimi zaman kullanımlarda geçici olarak geçişsiz fiil konumundan sıyrıldığı görülür. Fiilin tarihsel gelişimi dikkate alındığında araştırmacıların çeşitli görüşleri tespit edilmiştir.

Clauson, *otur-* fiilinin **olġur-* fiilinden geliştiğini ancak bu gelişimi kesin biçimde kanıtlayan doğrudan bir verinin bulunmadığını belirtir. Bununla birlikte fiilin eskicil biçimlerinin *olur-* ve *olor-* olduğunu ifade eder (1972: 150). Clauson'a göre *olor-* ve *olur-* biçimlerinin birlikte görülmesi, sözcüğün ses ve yapı bakımından karmaşık bir gelişim süreci geçirmiş olmasıyla ilişkilidir. *Olur-* biçiminin yalnızca Eski Uygurcada ve daha erken dönem dil malzemelerinde tespit edildiği belirtilir. Bu bağlamda *olor-* biçimi, bağımsız bir *-l-* ses değişimiyle değil, *ol-* fiiline Eski Türkçedeki *-tur-* ettirgenlik ekinin gelmesiyle açıklanabilir. Bu süreç sonucunda oluşan eskicil *oltur-* biçimi, bazı lehçelerde ünsüz uyumları ve ötümlüleşme etkisiyle *oldur-* biçimine dönüşmüştür. Nitekim Kuzeybatı Türk dillerinden Tuva Türkçesinde fiil *olur-* biçiminde korunurken, Saha Türkçesinde *olor-* şeklinde görülür; Hakasçada ise *oltur-* ve *oldur-* olmak üzere iki varyant birlikte kullanılmaktadır. Clauson ayrıca bu fiilin bazı çağdaş Türk lehçelerinde tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığını ve esas fiildeki hareketi alışkanlık, sıklık ve süreklilik anlamlarıyla betimlediğini belirtir (1972: 150).

Tekin, *otur-* fiilinin Eski Türkçe *olor-* "tahta oturmak" biçimi ile verildiğini belirtirken *olgurt-* "oturmak, dikmek, tesis etmek <**olgur-* "oturtmak" biçimi ile de karşılaştırması gerektiğini ifade eder (2003: 95). Erdal'ın çalışmasında ise Clauson'un belirttiği iki biçim de görülmektedir. *olor-* (2004: 89) ve *olur-* (2004: 90) fiilleri "to sit" anlamında verilir ve *olur-* fiilinin kullanım sıklığı seyrektir. Gabain de *otur-* fiilini Eski Türkçede *olor-* ve *olur-* "oturmak" olarak belirtir ve *olur-* kullanımını *olurġuluk orun* "oturulan yer" ifadesinde gösterir (1988: 57). Gabain'in eserinde *olur-* biçiminin daha sık kullanıldığı dikkati çeker.

Olur- "oturmak" fiili ilk kez Eski Türkçe döneminde görülür. Fiilin tasvir yardımcı fiil olarak kullanımı, Göktürk dönemine ait metinlerde görülmektedir. *Olur-*, *-U* zarf-fiil eki ile kullanıldığında ve görev olarak bir iş, oluş ve kılışın kuvvetli şekilde ortaya çıkışında tasvir yardımcı fiil konumunda görülür. *çöküdü olur- <çöküd-ü olur-* "iyice eğilmek, iki büklüm olmak" (Gabain, 1988: 90). Talat Tekin'in çalışması Orhun Yazıtlarında *olur-* fiili *olor-* biçimi ile verilir ve "otur-, yerleşmek, yaşamak, (tahta) otur- ve hüküm sür-" anlamlarıyla açıklanarak

geçişsiz bir fiil olarak gösterilmiştir. Fiilin gelişimini ise şu şekilde göstermiştir: *olor-* "oturmak, (tahta) oturmak <**ol-* (*olgurt-* fiili ile karşılaştırılması belirtilerek bu fiili de oturtmak anlamında belirtmiştir). Kırgız Türkçesindeki *olut* "oturulacak yer, sandalye" sözcüğünün varlığına da dikkati çeker (2003: 250). Tekin *olor-* "oturmak, (tahta) oturmak" fiilinin **ol-* fiilinden *-(X)r* orta çatı eki vasıtasıyla türediğini (2003: 95); Marcel Erdal, Karahanlı Türkçesi döneminde verilen *oltur-* fiilinin içindeki *-tur-* ekinin ettirgenlik eki olmadığını bu fiilin Eski Türkçe *olor-* şeklinin bir türü olduğunu belirtir (2004: 114).

Eski Türkçede *olor-* fiilinin konumu;

Tengri teg, tengride bolmiş Türük Bilge Kağan bu ödke olortum. (TT 2003: 219) "Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan, bu zamanda tahta çıktım."

Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neñ buñug yok ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen (TT 2003: 219) "Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin."

Tengri yarlık(k)adokin üçün, özüm kutum bar üçün, kagan olortum (TT 2003: 219) "Tanrı emrettiği için, benim talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum."

Bu yirde olorup Tabgaç bodun birla tüzültüm (TT 2003: 219) "Bu yerde yaşayıp Çin halkı ile barış yaptım."

Ekin ara idi oksuz kök türük iti ança olorur ermiş (TT 2003: 221) "Bu iki sınır arasında hiç boy örgütü olmayan Doğu Türklerini örgütleyerek öylece hüküm sürerlermiş."

Muharrem Ergin ve Ahmet Caferoğlu'nun Orta Türkçe dönemi olarak adlandırdığı dönemde, tarihsel olarak yeniden kurulan *ol-* fiil köküne, *-ur- / -or-* eki yerine *-tur-* ettirgenlik ekinin getirilmesiyle oluştuğu kabul edilen *oltur-* biçiminin yaygınlaştığı görülmektedir; bazı lehçelerde ünsüz ötümlüleşmesi sonucunda *oldur-* varyantı da ortaya çıkmıştır. Söz konusu biçimsel değişimde, bağımsız bir /t/ türemesi değil; Eski Türkçede işlevsel olan *-ur-* ettirgenlik ekinin Orta Türkçe döneminden itibaren *-tur-* biçimiyle yeniden yapılandırılması söz konusudur. DLT'de *otur-* fiili, *oltur- ~ oldur-* olarak verilmiştir ancak kullanım sahasına bakıldığında *oltur-* biçiminin daha sık kullanıldığı görülür (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 775).

Ol er olturdı (DLT, I 224) "O adam oturdu."

Söke oltur (DLT, II 21) "Diz çökerek otur."

Harezm Türkçesinde ise fiilin *oltur-* ve *otur-* şekilleri tespit edilmiştir. Nuri Yüce tarafından çevrilen *Mukaddimetü'l-Edeb* eserinde *oltur-* fiili sadece III. teklik ve çokluk şahıslar ile çekime girmiş ve ana fiil durumundadır. Ancak *otur-* fiili hem ana fiil konumunda hem de devamlılık bildiren tasvir yardımcı fiil olarak ayrı şekillerde ele alınmıştır. Ana fiil görevinde şu örnekleri gösterebiliriz:

Şadır yerinde olturdı, dörde oturdı (ME 1993: 171) "Çadır yerinde oturdu, dört yönlü olarak oturdu."

Halka oturdılar, boldılar, çevrülü olturdılar (ME 1993: 176) "Halka şeklinde oturdular; (orada) bulundular, çevrelenmiş hâlde oturdular."

Kengrü oturdılar yıgında, kenglik kılıştılar otruşlarında (ME 1993: 185) "Halka biçiminde oturdular, bir araya geldiler; oturuşlarını düzenli ve geniş bir şekilde gerçekleştirdiler."

Çömelü olturdı, barmakları ucına oturdı evmekdin (ME 1993: 218) "Çömelerek oturdu, parmak uçlarına özenle oturdu."

Otur- fiili, tasvir yardımcı fiil olarak *-a* zarf-fiil eki üzerine geldiği örnekler üzerinden tespit edilmiştir. Burada dikkat çekici bir diğer durum ise, sadece III. şahıs ile çekime giriyor olmasıdır. *Otur-* fiilinin tasvir yardımcı fiil olarak görünümü ise şu şekildedir:

Tezgindi nersening tegresinde üstindin baktı nersege, baka oturdı (ME 1993: 49) "Döndü, eşyanın üstünden çevreye baktı, bakarak oturdu."

Közdemci boldı, anıng üze baka oturdı (ME 1993: 62) "Gözcü oldu, onun üzerine bakarak oturdu."

Muhalefet kılıştı anıng birle baka oturdı angla buldı anı (ME 1993: 116) "Muhalefet kılıştı; onunla birlikte bakıp oturdu, onu anlayıp kavradı."

Grønbech'in 1942 yılında neşrettiği *Codex Cumanicus'*ta, *oltur-* fiilinin *oltor-* gibi türlerinin de olabileceğini belirtmiştir. Fiilin bazı kip ekleriyle kullanımına dikkat çeken araştırmacı *olturmasa* biçiminde şart kipine; *olturguç, olturguz* biçiminde ise emir kipinin kullanımı ile fiilin durumuna değinmiştir (1942: 177).

Aysu Ata'nın *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm -Altın Ordu Türkçesi* adlı çalışmasında *oltur-* fiilinin yukarıda değinilen kullanımlarına ek olarak birleşik fiil olarak görünümü de tespit edilmiştir (2016: 83).

Hicr yerinde olturur erdiler Şamlı Hicazlı arasında (Ata 2016: 68) "Şam ve Hicaz arasında Hicr denen yerde oturuyorlardı"

İncelenen tarihi metinlerden hareketle *otur-* fiili, genellikle ana fiil görevinde kullanılmış olup tasvir yardımcı fiil görevinde kullanımı ise daha seyrektir. Buna rağmen tasvir yardımcı fiil görevinde kullanıldığında temel anlamı dışına çıkılmaması da dikkati çeker. Bir işin sürekliliğini bildiren tasvir yardımcı fiil durumu *Şecere-i Terakime*'de de tanıklanmıştır.

Kaçanga aza tutup gamgin bolup oltura siz? "Ne zamana kadar yas tutup üzüleceksiniz?" (KTLG 2019: 304)

Çağdaş Türk lehçelerinde *otur-* fiilinin ana fiilin yanında tasvir yardımcı fiil görevinde kullanımı daha sık görülür. Kıpçak grubundan Kırım, Başkurt, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Türkmen, Uygur Türkçesi ve Güney Sibirya yazı dillerinde *–(I)p* zarf-fiil ekinden sonra gelerek şimdiki zamana, yapılan işin devamlılığına işaret eder (KTLG, 2019: 304). Türkiye Türkçesi, Azerbaycan, Türkmen Türkçesi olan Oğuz grubu lehçelerinde ve Kırgız Türkçesinde *otur-*; Başkurt Türkçesinde *ultır-*; Kazak Türkçesinde *otır-*; Özbek Türkçesinde *o'tir-*;

Tatar Türkçesinde *utır-*; Uygur Türkçesinde *oltur-* biçimleri ile verilir. Özbek ölçünlü dilinde *o'tir-* biçimi esas olmakla birlikte, *o'ltir-* ve *o'ltur-* varyantları da sınırlı ölçüde kullanılmaktadır. Özbek Latin imlasında *o'tir-* olarak yazılan fiil, imlanın ses özelliklerini tam olarak yansıtamaması nedeniyle, gerçek telaffuzda *otır-* biçiminde okunmaktadır.

Özbek Türkçesinde *o'tir-* fiili, ana fiil ve tasvir yardımcı fiil görevlerinde kullanılmaktadır. Hojiyev, *o'tir-* fiilinin esas fiildeki hareketi iki yönlü bir şekilde tasvir ettiğini bildirir.

1. Devamlılık bildirir.
2. Esas fiildeki hareketin maksada uygun olmadığını veya hareketi işleyenin söz konusu iş, oluş ve kılışa taraftar olmadığını yani olumsuz durumlarda kullanıldığını belirtir.

Hojiyev, *o'tir-* fiilinin cümlenin bağlamına göre temel anlamında kullanıldığına, olumlu veya olumsuz cümlelerde de anlam değişikliğine uğradığını belirtir (1966: 60-61).

Mehmet Mâhur Tulum, *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri* adlı çalışmasında tasvir yardımcı fiilleri ayrıntılı biçimde ele almış; *o'tir-* tasvir yardımcı fiilinin, *yur-, yot-* ve *tur-* fiillerinde olduğu gibi, esas fiilde ifade edilen harekete devamlılık anlamı kattığını belirtmiştir. Bununla birlikte Tulum, *o'tir-* fiilinin bu işlevi yerine getirirken müstakil anlamını da belirli ölçüde koruduğuna dikkati çekmektedir. Bu durum, esas fiilde bildirilen hareketin devamlılık süresinin sınırlı olmasına yol açmaktadır. Başka bir ifadeyle, süreklilik gösteren bu eylem belirli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmıştır. Tulum, bu özelliğin *esas fiil-(i)b + o'tir-(i)b + şahıs eki* yapısıyla kurulan şimdiki zaman çekimlerinde de görüldüğünü ifade eder (1997: 161–163). Söz konusu çekimde, esas eylemin gerçekleştiği zaman, şimdiki zamana ya da geçmiş zamana işaret edebilmektedir. Ayrıca *o'tir-* tasvir yardımcı fiili, esas fiilin süreklilik ve ısrarla icra edildiğini, uzun zamana yayıldığını veya tamamlanması beklenen bir eylemin sürdürülmekte olduğunu belirtir. Eylemin bitip eden tarafından uygunsuz ya da hatalı biçimde gerçekleştirildiği yönünde anlam kazandırabilir. Bu tür kullanımlarda yapı, süreklilikten ziyade geçmiş zamana işaret etmektedir. Öte yandan *o'tir-* fiilinin bir diğer işlevi, emir-istek kipiyle çekime girdiğinde zorunlu olarak *-ma* olumsuzluk ekini almasıdır (1997: 161–165).

2. *Otur-* Fiilinin Ana Fiil Olarak Kullanımı

Fiil, dilde hareket ve oluş kavramlarının ifadesini üstlenen temel yapılardan biridir. Korkmaz (1992: 61), "bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz biçimlere girebilen kelime" olarak fiili tanımlamakta ve bu unsuru kılış, oluş ve durum fiilleri olmak üzere üç gruplandırmada ele almaktadır. Kılış veya kılınış bildiren fiilleri, öznenin gerçekleştirdiği hareketin nesneye yöneldiği ve ancak nesnenin varlığıyla tamamlanan eylemler olup, yapısal olarak geçişli fiiller (transitive verbs) grubunda değerlendirilir. Buna karşılık oluş fiilleri, dışsal

bir nesneye ihtiyaç duymaksızın öznenin kendi bünyesinde gerçekleşen bir olma hâlini ifade eder, yani oluşun yapana yöneldiğini gösterir. Bu yönüyle geçişsiz fiiller (intransitive verbs) kategorisine dâhil edilir (Korkmaz, 2014: 490). Durum fiilleri ise kılış veya oluşu bildirmez; doğrudan öznenin içinde bulunduğu hâli, tutumu veya süreklilik arz eden tavrını işaret eder. Bu tür fiiller, doğaları gereği daima geçişsiz kullanım sergiler (Korkmaz, 2014: 491).

Özbek gramerciliğinde fiil kavramı, iş, oluş, kılış ve hareketi bildiren; ayrıca gerçekleşme süreci hakkında bilgi veren yapılar olarak tanımlanmaktadır. Fiiller, yalnızca bir eylemin durumunu ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda nesnelerin konumunu ve diğer dil birimleriyle olan ilişkilerini de gösterir (Reshetov vd., 1966: 264; Hojiyev, 1985: 120; Tursunov vd., 1992: 315; Sapayev, 2009: 148; Sayfullayeva vd., 2009: 185). Hojiyev (1985: 120), fiilin dil bilgisi sisteminde geniş bir alanı kapsadığını, iş, hareket ve kılış niteliklerine göre sınıflandırıldığını belirtmektedir. Fiiller, özne ya da nesneye yöneltilen kim? ve ne? sorularına verilen yanıtlarla ortaya çıkan hareketin işlevini, durumunu ve kılışını bildiren dil unsurları olarak da tanımlanır (Tursunov vd., 1992: 315; Mahkamov ve Ermatov, 2013: 34; Abdurahmanov vd., 2008: 170; Sapayev, 2009: 148).

Abdurahmanov (2008: 171), fiilin bu temel özelliklerine ek olarak kendisine özgü işaretleme biçimlerine sahip olduğunu vurgular. Bu işaretler; fiilin görünüşü, çatısı, eklerin diziliş düzeni ve fonksiyonel şekilleriyle ortaya çıkar. Özbek Türkçesinde fiiller, bildirdikleri leksik anlama göre müstakil fiiller ve yardımcı fiiller olmak üzere iki ana grupta incelenir (Shoabdurahmanov vd., 1980: 316; Abdurahmanov vd., 2008: 171; Sapayev, 2009: 149; Sayfullayeva vd., 2009: 186). Müstakil fiiller ise kendi içinde geçişli (tuslanishli/o‘timli) ve geçişsiz (tushlanishsiz/o‘timsiz) olmak üzere iki alt kategoriye ayrılmaktadır (Hojiyev, 1973: 79; Mirtojiyev, 1992: 123; Sapayev, 2009: 149; Sayfullayeva vd., 2009: 186).

Geçişli fiiller, fiil kök veya gövdelerine getirilen kip, zaman ve şahıs ekleriyle çekimlenir ve cümlede yüklem görevinde bulunmalarıyla ayırt edilir. Bu nedenle isim cümlelerinde fiil işlevi, esasen şahıs ekleri aracılığıyla belirlenir. Geçişsiz fiiller ise çekim ekleri almayan isim-fiil (harakat nomi), sıfat-fiil (sifatdosh) ve zarf-fiil (ravishdosh) türleriyle temsil edilir (Hojiyev, 1973: 80). Genel olarak fiil çekimi, fiil tabanlarına eklenen kip ve zaman ekleri aracılığıyla fiilin kılış veya oluş özelliğini belirleyen; bu hareketi belirli bir şekil, zaman ve şahsa bağlayan gramatikal yapılarla gerçekleşir.

Çalışmanın temel noktası olan *o‘tir-* fiili, bu sınıflandırmada kök halinde geçişsiz bir fiil konumundadır. Ancak Özbek Türkçesinde bu fiil, temel anlamının yanı sıra daha çok şimdiki zamanı işaretleyen bir tasvir yardımcı fiil olarak görülür. Çalışmada *o‘tir-* fiilinin, temel anlamı verildikten sonra sıklıkla kullanılan tasvir yardımcı fiil durumunun kavram alanı verilecektir.

O‘zbek Tilining Izohli Lug‘ati’nda *o‘tir-* fiilinin 11 anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu anlamlar ise şekildedir:

1. Bir yere gelip orayı işgal etmek, o yerde oturmak anlamında verilmiştir. Bu bağlamda o yerin sahibi olmak şeklinde kullanılır. Fiil, yerleşmek ve bir yere çökmek fiilleri ile ilişkilendirilmiştir (O'TIL 177).

Amir Timur 1360 bu yoq hamma bu yerda o'tirdi (O'TIL 1981, II ,560) "Emir Timur 1360 yılından sonra hep bu yerde yaşadı."

2. Aynı biçimde (oturur hâlde) bir yerde bulunmak, bir mekânda durmak anlamında kullanılır (O'TIL 177).

U yoq- bu yoqdan gaplashib o'tirardi (O'TIL 1981, II, 518) "O, oradan buradan konuşup oturuyordu."

3. Oturarak icra edilen bir işe başlamak anlamında kullanılmaktadır (O'TIL 178).

Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'tirdi (O'TIL 178) "Duadan sonra herkes kendi işine başladı."

Oftob oyim To'ybekani mehmonxonaga buyurdi va o'zi xamir qilishga o'tirdi (O'TIL 178) "Aftab Hanım, Toybeka'yi misafir odasına davet etti ve kendisi hamur karmaya başladı."

4. Ulaşım araçları kullanıldığında araçtaki bir yere oturmak ve binmek anlamında verilmiştir (O'TIL 178).

Kecha u (Abdushukur) xo'jayini bilan izvoshga o'tirib, bu yerga mehmon bo'lib kelgan edi (O'TIL 1981, II, 519) "Dün o (Abdüşükür), patronla birlikte faytona binip buraya misafir olarak gelmişti."

5. Bir görevde çalışmak, yükselmek ve makam sahibi olmak anlamlarında kullanılır (O'TIL 178).

U rektor bo'lib o'tiribdi (O'TIL 178) "O rektör olarak çalışıyor."

6. Bir yerde uzun süre kalmak ve bulunmak anlamlarında verilmiştir (O'TIL 178). Ancak bu kullanımda ifade edilen "yaşamak" durumu geçmişte belirli bir zaman aralığıyla sınırlı olup, söz konusu mekânda artık bulunulmadığını da örtük biçimde ima etmektedir.

Uzoq yillar ularga qoshni bo'lib o'tirdik (O'TIL 178) "Uzun yıllar boyunca onlarla komşu olarak yaşadık."

7. Hapis cezasını çekmek anlamında kullanılır (O'TIL 178).

U zindonda bir-ikki yil o'tirib ham chikibdi (MCh 58) "O hapiste bir iki yıl yatıp da çıkmış."

8. İnmek, düşmek ve yapışmak anlamında kullanılan *o'tir-* fiili, bu bağlamda bir nesnenin bir şeyde bulunması anlamında verilir (O'TIL 178).

Qish keldi-yu, novdalarga o'tirdi qirov (O'TIL 178) "Kış geldi ya, ağacın filizlerine kırağı yerleşti."

Yigitning uzoqqina yo‘ldan kelganligi uning kiprik va qoshlariga, ham endigina chiqa boshlagan soqol-murtlariga o‘tirgan to‘zonlardan belgili edi (O‘K 23) *“*Delikanlının epey uzak yoldan geldiği hem kirpik ve kaşlarına hem de yeni çıkmaya başlayan sakal ve bıyıklarına düşen tozlardan belliydi.”

9. Bir kişiye ve nesneye bir şeyin yakıştığını ona uygun olduğunu ifade ederken kullanılır (O‘TIL 178).

Oyog‘idagi qizil saxtiyon etigi o‘ziga juda o‘tirgan (MCh 18) “Ayağındaki kırmızı deri çizmesi kendisine çok yakışmış.”

Zuhra Karimovnaning… Ko‘ylagi o‘ziga juda o‘tirgan edi (MCh 53) “Zühre Kerimov’un… Elbisesi kendisine çok yakışmıştı.”

10. Bir şeyin hoşuna gidilmesi, beğenilmesi veya beğenilmemesi gibi durumlar için kullanılır.

Kecha majlisga jiyanim to‘g‘risidagi o‘tib ketgan gapni pardozlaganingiz menga uncha o‘tirmadi (O‘K 58) “Dün mecliste yeğenim hakkındaki geçmişte kalan sözleri törpülemeye çalışmanız pek hoşuma gitmedi.”

11. Belirli bir zaman aralığı boyunca bir durumun sürmesini ifade eder; bu kullanım çoğunlukla olumsuz bağlamlarda görülür ve gelişme göstermeme, geri ya da düşük bir düzeyde kalma anlamını taşır (O‘TIL 178).

Urush tufayli kolxozimiz ancha o‘tirib qolgan ekan, shunday bo‘lishi ham tabiiy (O‘K 63) “Savaş sebebiyle kolhozumuz oldukça gerilemişti, böyle olması da pek tabii…”

Özbek Türkçesinde *o‘tir-* fiili, yalnızca bireysel bir eylemle sınırlı kalmayıp toplumsal roller, kültürel normlar ve günlük yaşam pratikleriyle doğrudan bağlantılı şekilde görülmektedir. Dolayısıyla *o‘tirmoq*, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de hem bedensel konumlanmayı yani bir yere oturmak anlamını hem de toplumsal ve mecazî anlam dünyasını yansıtan çok işlevli bir fiil olarak değerlendirilebilir. Ayrıca fiilin belli bağlamlar içerisinde geçmiş zamanda ve şimdiki zamanda kullanımlarının olması da dikkat çekicidir. Özbek Türkçesinde geçmiş zaman, farklı dilbilgisel araçlarla ifade edilebilmektedir. *edi, ekan* ve *emish* gibi yapıların çekime girmesi durumunda geçmişlik, zamansal bir kategori olarak biçimbirimsel düzeyde açıkça verilmektedir. Buna karşılık, tasvir yardımcı fiilleriyle kurulan birleşik fiil yapılarında (ör. aytib o‘tirdim, aytib o‘tiribmiz, aytib o‘tirgansiz) geçmiş zaman değeri, bağımsız bir zaman biçimbirimi aracılığıyla değil; görünüş (aspect), kişi ekleri ve bağlamın birlikte yorumlanması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu tür yapılarda geçmişlik, söylem düzeyinde açık biçimde kurulmakta olup işlevsel açıdan geçmiş zamana gönderimde bulunmaktadır. Bu durum sadece *o‘tir-* fiilinde değil *yot-, yur-, tur-* fiillerinde de görülmektedir.

Özbek Türkçesinde şimdiki zaman, başlıca *-yot-, -yur-, -tur-* ve *-o‘tir-* tasvir yardımcı fiillerinin, asıl fiil kök ve gövdelerine zarf-fiil ekleri aracılığıyla bağlanması ve bu fiillerin kip/zaman ekleri ile şahıs eklerini içeren çekim

biçimleri yoluyla oluşturulmaktadır (Hojiyev, 1973: 156; Shoabdurahmanov vd., 1980: 361-363; Tursunov vd., 1992: 342; Rahmatullayev, 2006: 185; Sayfullayeva, 2009: 216). Bu tasvir yardımcı fiillerin ilk örnekleri, Eski Türkçede de gözlemlenmektedir (KTLG, 2019: 198). Yapısal olarak bu süreç, asıl fiil kök ve gövdelerinin -(*i)b* ve -*a/-y* zarf-fiil ekleri aracılığıyla *o'tir-, tur-, yur-* ve *yot-* tasvir yardımcı fiillerine bağlanması; bu fiillerin ise önce kip/zaman ekleri, ardından şahıs ekleri ile çekimlenmesi biçiminde gerçekleşmektedir.

Hojiyev (1966: 37) bu dört fiilin geçmiş zaman yapılarında da işlev gördüğünü belirtir ve zamanın belirlenmesinde bağlamın belirleyici olduğunu vurgular. Özellikle olumsuz kullanımlarda, bu tasvir yardımcı fiiller geçmiş zaman anlamı kazanır (Hojiyev, 1973: 157). Şimdiki zaman anlamında çekimlendiklerinde ise bu yapılar, genellikle *-(a)yap(di), -(a)yotib(di)* ve -(*a)yotir* biçimleriyle kurulur. Bu yapılardaki *-a-* fiilin zarf-fiil biçiminin bir parçası olup, özellikle üçüncü şahıs çekimlerinde (kelayapdi, olayapti vb.) açık biçimde görülmektedir. Olumsuz yapıdaki kullanımları ise, bu fiilleri diğer tasvir yardımcı fiillerden ayıran temel özelliklerden biridir. Hojiyev ayrıca, söz konusu fiillerin müstakil anlamlarını bütünüyle yitirmediklerini ve farklı anlamsal bağlamlarda birden çok işlev üstlendiklerini belirtir (1973: 14–15).

Özbek Türkçesinde bu tasvir yardımcı fiillerin oluşumu, ana fiile *-(i)b* zarf-fiil ekinin eklenmesi ile gerçekleşir (Hojiyev, 1973: 15). Cümlenin bağlamına bağlı olarak anlamsal farklılıklar gösterebilmekle birlikte, bu yapılarla çekimlenen fiiller genellikle iş, oluş veya durumun devam ettiğini, yani hareketin sürmekte olduğunu ortaya koyar.

3. *Otur-* Fiilinin Tasvir Yardımcı Fiil Olarak Kullanımı

Özbek Türkçesinde tasvir yardımcı fiiller, ana fiille birlikte çekime girdiklerinde yeni anlamsal değerler kazanır. Bu bağlamda özellikle *yot-, yur-, o'tir-* ve *tur-* tasvir yardımcı fiilleri, esas fiilde ifade edilen hareketin devamlılığını belirtir. Söz konusu fiiller, hozirgi–kelasi zamon ekleriyle (*-[a]yap, -[a]yotib, -[a]yotir)* birlikte kullanıldıklarında, konuşma dilinde çoğunlukla şimdiki zaman anlamı taşır. Bununla birlikte bu fiillerin *-(i)b* + *-di y*apısıyla kurulan biçimleri, bağlama bağlı olarak geçmiş zaman ya da şimdiki zaman anlamında yorumlanabilmektedir. Özbek Türkçesinde tasvir yardımcı fiillerin işlevi pek çok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu araştırmacılardan Turniyozov ve Rahimov, tasvir yardımcı fiilleri hareketin zamansal süreci ve konuşma anıyla ilişkisi bakımından sınıflandırmıştır. Buna göre, konuşma anından önce başlayıp konuşma anında da devam eden hareketi bildirenler *ayta tur-*; konuşma anında başlayan hareketi bildirenler *ayta boshla-*; konuşma anından önce başlayıp konuşma anında veya sonrasında da devam eden hareketi bildirenler *aytib tur-*; son olarak hareketin tamamlanışını bildirenler ise *aytib bo'l-* yapılarıyla ifade edilmektedir (Turniyozov ve Rahimov 2006: 158). Özbek Türkçesinde birleşik fiil yapıları iki temel yolla oluşturulur. İlk olarak, ana fiil ünsüzle bitiyorsa *-a,* ünlüyle bitiyorsa *-y* zarf-fiil eki getirilir (Turniyozov ve Rahimov, 2006: 157). İkinci olarak ise, ana fiil ünsüzle bitiyorsa -(*i)b,* ünlüyle bitiyorsa *-b* zarf-fiil eki

kullanılır. Bununla birlikte, olumsuz yapılarda bu genel düzenin dışına çıkan kullanımlar görülmektedir. Özellikle *-(i)b / -b* zarf-fiili, olumsuz fiil tabanlarıyla doğrudan birleşemediğinden, bu tür yapılarda genellikle *-ma* + *-y* zarf-fiili (o'qimay o'tiribman) ya da *-masdan* zarf-fiili (aytmasdan o'tirardim) tercih edilmektedir. Bu durum, Özbek Türkçesinde fiil yapılarının yalnızca biçimsel değil, aynı zamanda işlevsel ve bağlamsal bir esnekliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda *–ib* eki, *yetakchi fe'l* (ana fiil) ile *ko'makchi fe'l* (yardımcı fiil) arasındaki bağı kurmada işlevsel bir rol üstlenir (Turniyozov ve Rahimov 2006: 156).

Özbek Türkçesinde tasvir yardımcı fiiller, asıl fiile *-(i)b* ile *-a, -y* zarf-fiil ekleri aracılığıyla bağlanır. Bu yapılar tasvir fiilli birleşik fiilleri oluşturur. Bazı fiiller zarf-fiilin her iki türüyle birleşebilirken, bazıları yalnızca belirli bir zarf-fiil ekiyle kullanılabilmektedir. Örneğin *ol-, ber-* ve *tur-* fiilleri hem *-(i)b* hem de *-a, -y* ekli zarf-fiillerle birleşebilir: *yozib ber* "yazıverdi", *yoza ber* "yazmaya devam etti", *yozib ol* "yazmış oldu", *yoza ol* "yazabildi", *yozib tur* "yazmayı sürdürdü", *yoza tur* "yazmaya devam etti". Diğer taraftan Özbek Türkçesinde *yozib oldi* yapısı, eylemin tamamlanmış ve sonuçlanmış olduğunu vurgulayan analitik bir görünüş değerine sahiptir, bu yönüyle yalnızca geçmişte gerçekleşmeyi bildiren *yozdi* biçiminden ayrılır. Buna karşılık *boshla-* ve *yoz-* tasvir yardımcı fiilleri yalnızca *-a, -y* ekli zarf-fiillerle *yoza boshladi* "yazmaya başladı", *yiqila yozdi* "düşeyazdı", *bo'l-* ve *tashla-* tasvir yardımcı fiilleri ise yalnızca *-(i)b* ekli zarf-fiillerle *yozib bo'ldi "*yazıp bitirdi*", yozib tashladi* "yazmayı bıraktı" kullanılmaktadır. Yalnızca *-a, -y* ekli zarf-fiillerle birleşebilen tasvir yardımcı fiiller *boshla-, bil-* ve *yoz-* fiilleridir: *yoza boshla- "*yazmaya başla-*"*; *yoza bil- "*yazabil-*"*; *bita yozdi* "biteyazdı" (Hojiyev 1973: 15).

Ana ve tasvir yardımcı fiilin oluşturduğu birleşik fiil birden fazla olabilir. Böyle olduğunda her bir tasvir yardımcı fiil kendi önündeki zarf fiil ile birleşir. Birden fazla tasvir yardımcı fiil ile yapılmış olan bir fiilde, her bir tasvir yardımcı fiil kendi anlamı ile kullanılır. Oluşturulan birleşik fiilden bir tasvir yardımcı fiil çıkarılırsa kullanılan fiilin anlamı da kaybolur. Bu birden fazla oluşturulan yapımda *-i(b)*, *-a* ve *-y* zarf fiillerinden önce *-i(b)* zarf fiili daha sonra *-a, -y* ekleri yardımı ile fiil birleşir. *yozib bera qol* "benim için yazıver", *ishlab tura ber* "Çalışmaya devam et!" örneklerinde görüldüğü gibi öncelik *-i(b)* zarf fiil ekinindir. Özbek Türkçesinde *ber-, bil-, bit- (bitir-), bo'l-, boq-, bor-, boshla-, chiq-, kel-, ket-, ko'r-, ol-, o'l-, o't-, o'tir-, qara-, qol-, qo'y-, sol-, tashla-, tur-, tush-, yet-, yot-, yoz-, yubor-, yur-* şeklinde tasvir yardımcı fiiller vardır (Tulum 1997: 6).

Özbek Türkçesinde *yot-, yur-, o'tir-* ve *tur-* tasvir yardımcı fiilleri de şimdiki zamanı ifade etme işleviyle kullanılmaktadır. Shukurov, bu fiillerin kök veya gövdelerine *–(i)b* zarf-fiil ekinin getirildiğini belirtir. Çağatay Türkçesinde söz konusu fiillerin *–(i)b* zarf-fiilli biçimleri konuşma anındaki durumu ifade ederken (Shukurov 1976: 111), aynı zamanda *–ur* sıfat-fiiliyle oluşturulan biçimlerinin de şimdiki zamanı karşıladığını aktarır. Bu fiiller, durum belirttiklerinde şimdiki zamanı, iş veya hareket belirttiklerinde ise geçmiş zamanı ifade ederler. Eski

Özbek Türkçesinde[1] bu özellik yalnızca *oltur-* fiilinde görülmektedir (Shukurov 1976: 112). *–ur* sıfat-fiiliyle türetilen biçimler ayrıca alışkanlıkları ve gelecek zamanı da bildirmektedir. *–(i)b* zarf-fiiliyle meydana gelen kullanım esas olarak 15. yüzyıldan itibaren görülürken, *–ur* sıfat-fiilli biçimlerin eski Özbek yazma eserlerinde yer aldığı bilinmektedir (Shukurov 1976: 113). Shukurov ayrıca 11. ve 14. yüzyıl eserlerinde *ala+turur* biçiminin bulunduğunu, bu biçimin 14. yüzyıl Azerbaycan eserlerinde ve 15. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar Özbek Türkçesinde *ala+durur* şeklinde kullanıldığını belirtir. Diğer gramercilerde olduğu gibi Shukurov'a göre de *ala+man* biçimi, *ala+turur+man* yapısından (*ala* ile yani *al-* fiiline eklenen *-a* zarf-fiil eki ile hareketin konuşma anında meydana gelişini, *turur* ile de hareketin sürekliliğini ifade etmektedir) türemiştir ve bu kullanım 15. yüzyıl Özbek Türkçesinde görülmektedir. 20. yüzyıldan sonra yazı dilinde ise *turur* biçimi sırasıyla *turub turur* > *turubdur* > *turubdı* şeklinde bir gelişim göstermiştir (Shukurov 1976: 114).

3.1. *O'tir-* Tasvir Yardımcı Fiili ve İşlevleri

O'tir- tasvir yardımcı fiili, fiilin bildirdiği hareketin sürekliliğini ifade eder ve ana fiilde çoğunlukla şimdiki zaman (devamlılık) anlamı oluşturur. Bu fiil, olumlu fiil tabanlarıyla genellikle *-(i)b* zarf-fiil eki aracılığıyla birleşirken (gaplashib o'tir-), olumsuz fiil tabanlarıyla birleştiğinde *-(i)b* yerine *-ma-y* zarf-fiil biçimi kullanılır (gaplashmay o'tirganmiz). Tolkun, *-(X)p* zarf-fiil ekinin esas olarak olumlu fiil tabanlarına geldiğini, olumsuz fiil tabanlarında ise bu ekin kullanılmadığını ya da son derece sınırlı kaldığını belirtmiştir (2020: 7).

Müstakil anlamını koruyan *o'tir-* fiili, cümlede hem ana fiil hem de tasvir yardımcı fiil işlevini üstlenebilir; hangi işlevi üstlendiği ise yalnızca bağlamsal değerlendirme ile belirlenebilir (Hojiyev, 1966: 60; Reshetov vd., 1966: 295). Kononov, *o'tir-* tasvir yardımcı fiilinin "esas fiile hareketin devamlılığının veya hareketin süresinin bilerek azaltılması" anlamında kullanıldığını belirtir (1960: 341). Bodrogligeti de benzer bir yaklaşımla "esas fiilde verilen hareketin, hareketi yapan tarafından kasten ağırdan alınmasını ve süreci uzattığını" bildirir (1992: 252). Gabain, *o'tir-* tasvir yardımcı fiilinin "eylemin devamını bildirme" anlamında kullanıldığına aynı zamanda iş veya oluşun yavaş bir şekilde yapıldığına işaret ettiğini belirtir (1945: 353).

Özbek Türkçesinde *o'tir-* tasvir yardımcı fiili, ana fiile *–(i)b* zarf-fiil ekiyle bağlanır ve çekimde kullanılan zaman ya da tasarlama kipinin türüne bağlı olarak zamir kökenli veya iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılabilmektedir. *turur* yapısı yalnızca üçüncü şahıs çekimlerinde *-dı* biçimiyle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle söz konusu *-dı*, bağımsız bir üçüncü şahıs eki olarak değil, *turur* yapısının üçüncü şahıs bağlamında aldığı bir biçimbirim olarak değerlendirilmelidir.

	Teklik	**Çokluk**
I.	O'tir-ib man	O'tir-ib miz

[1] Bu çalışmada "Eski Özbek Türkçesi" terimiyle, genel olarak 15–18. yüzyıllar arasında, Çağatay Türkçesi yazı dili geleneği içinde şekillenen ve modern Özbek Türkçesine geçiş özellikleri gösteren dil evresi kastedilmektedir.

II.	O‘tir-ib san	O‘tir-ib siz
III.	O‘tir-ibdi	O‘tir-ibdilar

Fiil+ (i)b zarf-fiil eki + o‘tir- + şahıs ekli şekli ise örneklerde şu şekilde görülmektedir:

1. *O‘tir-* tasvir yardımcı fiili, fiilin belirttiği hareketi süreklilik boyutuna taşır. Böylelikle fiilde verilen hareketin şimdiki zaman anlamını pekiştirir (Hojiyev 1966: 60).

Kech qolding! Qachondan beri choy qo‘yib, poylab o‘tiribman (MCh 49).

“Geç kaldın? Ne zamandır çay koyup, bekliyorum.”

2. *O‘tir-* tasvir yardımcı fiili, ana fiilde bildirilen hareketin özne veya konuşan tarafından kabul edilmediğini ifade etmek amacıyla kullanılabilir (Hojiyev, 1966: 61). Öznenin hareketi onaylamadığı durumlarda, *o‘tir-* fiili *-(i)b* zarf-fiil eki ile çekimlendiğinde bağlama bağlı olarak hem şimdiki zaman hem de geçmiş zaman anlamı kazanabilir. Bu yapı geçmiş zamanı ifade ettiğinde ise, fiilin işaret ettiği hareketin sürekliliği genellikle ortadan kalkar (Hojiyev, 1966: 61).

Odam bo‘lsang, shunaqa bemaza gaplarni gapirib o‘tirarmiding? (Hojiyev 1966: 61).

“Adam olsaydın böyle sevimsiz sözleri söyler miydin?”

Kapkatta bola choynakni sindirib o‘tiribdi-ya! (O‘TIL 1981, II, 519)

“Kocaman çocuk çaydanlığı kırdı ha!”

3. *O‘tir-* tasvir yardımcı fiili bazı durumlarda geçmişte bir noktada başlamış, konuşma anında da süreç olarak devam etmekte ve eylemin gerçekleşmesine yaklaşma anlamını belirtmektedir.

Dunyoda onadan aziz narsa bormi! Mana men, rahmatlik onamning roziliklariga qarab otam tengi Zargarovga xotin bo‘lib o‘tiribman-da. (OT 41)

“Dünyada anneden aziz bir şey var mı! İşte ben, rahmetli annemin rızası için babamın akranı Zargarov’a hanım olmuşum!”

Qanaqa erkaksan! Yosh xotinni majlisga yuborib, qanday sabring chidab o‘tiribsan! Qachongacha o‘grataman… (OT 70)

“Sen nasıl erkeksin! Genç kadını toplantıya gönderip nasıl sabırlı kalabiliyorsun (sabırlı olmaya devam ediyorsun)! Ne zamana kadar öğreteceğim…”

4. *O‘tir-* tasvir yardımcı fiili, esas fiilde eyleme ısrar anlamı katar. Bu ısrarlı durum daha çok eylemin gereksiz bir şekilde uzatılması anlamında kullanılır.

Bu fikrim senga ma‘qul tushadimi, yoqmi, aftidan biz endi uzoq o‘ylashib o‘lturmaylik-da, o‘z xohishimizcha qilib javob beraylik (O‘K 39)

"Bu fikrim sana mantıklı gelsin veya gelmesin; herhalde biz şimdi uzun uzadıya düşünmeyelim de keyfimizin istediği şekilde cevap verelim."

Yo, bosh omon bo'lsa do'ppi topiladi, jiyan! Buni eslatib o'tirma (O'K 47)

"Ee, baş sağ olursa takke bulunur yeğen! Bunu hatırlatıp durma."

5. *O'tir-* tasvir yardımcı fiili, dilek kiplerinden istek-emir kipleriyle çekime girdiğinde genellikle *-ma* olumsuzluk eki ile çekimlenir.

Iltimos qilaman, men bilan gaplashganingda «umuman-pumuman» deb o'tirma (To'xtaboyev X 101)

"Rica ediyorum, benimle konuşurken lafı dolandırma."

4. Sonuç

Özbek Türkçesinde *o'tir-* fiili, tarihsel yazılı malzemelerde görüldüğü gibi kavram alanı çeşitlilik gösteren bir fiildir. Dil bilgiselleşmesi sonucunda anlam genişlemesine uğrayarak bağlama göre işin sürekliliğini veya alışkanlıkları bildirme işlevleri kazanmıştır. Eski Türkçeden bugüne kadar *otur-* fiili, ana fiil görevinin yanında sıklığı değişiklik göstermesine rağmen tasvir yardımcı fiil görevinde de kullanılmıştır. Eski Türkçede *olur-, olor-, oltur-* şekillerinde görülen bu fiil, *-U* zarf-fiil eki ile kullanıldığında ve görev olarak bir iş, oluş ve kılışın kuvvetli şekilde ortaya çıkışında tasvir yardımcı fiil konumunda görülür. Clauson, *olor-* ve *olur-* kullanımlarını, bu sözcüğün ses yapısının karmaşık olmasına bağlar. *Olur-* yapısının, Eski Uygurcada ve daha önceki dil malzemelerinde görüldüğünü belirtir. Orta Türkçe döneminde *olor-* biçiminin yerini *oltur- ~ oldur-* biçimlerinin aldığı görülür. DLT'de *otur-* fiili, *oltur- ~ oldur-* olarak verilmiştir ancak kullanım sahasına bakıldığında *oltur-* biçiminin daha sık kullanıldığı görülür. Harezm Türkçesinde *oltur-* ve *otur-* şekilleri hem ana fiil konumunda hem de devamlılık bildiren tasvir yardımcı fiil olarak ayrı şekillerde ele alınmıştır. Bazı durumlarda birleşik fiil olarak kullanıldığı dikkati çekmiştir. Çağatay Türkçesinde, *oltur-* ve *otur-* olmak üzere iki biçimli olarak kaynaklarda verilmiştir.

Özbek Türkçesinde *o'tir-* tasvir yardımcı fiilinin konuşma dilinde ve özellikle edebî metinlerde, *o'ltir-* ve *oltur-* biçimlerinin de yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, *o'tir-* fiilinin tek biçimli bir yapı göstermediğini, tarihî ve üsluba bağlı olarak varyantlı kullanımını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. İncelenen tarihî metinlerde *olor-, olur-, oltur-, oldur-, otur-* biçimleriyle tanıklanan *o'tir-* fiili, Özbek Türkçesinde genellikle olumlu cümlelerde şimdiki zaman ve süreklilik, olumsuz cümlelerde ya da öznenin hareketi onaylamadığı bağlamlarda ise, geçmiş zamana yakın bir anlam işaretleyebilmektedir. Bazı kullanımlarda ise konuşma noktasından önce başlayan ve konuşma anında da devam eden bir süreci ifade ederek fiilde süreklilik ve süreç görünüşünü ön plana çıkarır.

Tasvir yardımcı fiil olarak *o'tir-, –(i)b* zarf-fiil yapısı ile kurulan birleşik fiillerde, yalnızca belirli kip veya zamanla sınırlı değildir; farklı kip ve zaman ekleriyle

çekimlendiğinde de tasvir işlevini korur. Nitekim *gaplashib o'tirdik, gaplashib o'tiramiz, gaplashib o'tirarmiz gaplashib o'tirsak, gaplashib o'tiraylik* örneklerinde olduğu gibi, tasvir yardımcı fiilin aldığı kip ve zaman ekleri, süreklilik anlamının zamansal çerçevesini belirlemektedir. Bu yönüyle *o'tir-*, tasvir yardımcı fiil işlevini kip eklerinden bağımsız olarak sürdürebilen bir yapı sergiler. Olumsuzluk söz konusu olduğunda ise, yapı iki farklı şekilde gerçekleşir. Olumsuzluk ekinin asıl fiile gelmesi durumunda *–(i)b* zarf-fiil eki yerine *-ma-y* zarf-fiil biçimi *gaplashmay o'tirdik* örneğindeki gibi kullanılmaktadır. Bu tür yapılarda, eylemin gerçekleşmediği bildirilir. Buna karşılık olumsuzluğun doğrudan *o'tir-* tasvir yardımcı fiiline eklenmesi durumunda, *gaplashib o'tirmabdi, gaplashib o'tirmang* örneklerinde olduğu gibi, olumsuzluk tasvir yardımcı fiil üzerinden kurulmaktadır. Bunun yanı sıra, bazı bağlamlarda hem asıl fiilin hem de tasvir yardımcı fiilin olumsuzlandığı yapılar da görülmektedir. *Gaplashmay o'tirmasdik* örneğinde görüldüğü gibi, bu tür çift olumsuzluklu yapılar, eylemin gerçekleşmediğini değil; aksine, eylemin kesinlikle gerçekleştiğini veya gerçekleşmemesinin düşünülemez olduğunu ifade eden pekiştirici ve pragmatik bir anlam değeri taşımaktadır. Bu yönüyle söz konusu yapılar, biçimsel olumsuzluklarına rağmen anlamsal olarak olumlu bir kiplik yorumu ortaya koymaktadır.

Bu dağılım, tasvir yardımcı fiil yapılarında olumsuzluğun hem ana fiil hem de tasvir yardımcı fiil düzeyinde gerçekleşebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. *O'tir-* tasvir yardımcı fiili, tasarlama kipleri içinde daha çok istek ve emir kipleriyle kullanılmakta; bu bağlamlarda yapı genellikle olumsuzluk, bekletme ya da geçici durdurma anlamı kazanmaktadır. Ayrıca *o'tir-* tasvir yardımcı fiili*, yur-, yot-, tur-* tasvir yardımcı fiilleri gibi, yer aldığı yapılarda çoğunlukla bildirme işlevi üstlenmekte ve fiilin görünüşsel değerini belirginleştirmektedir.

Kısaltmalar

DLT: ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziya (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk.* Ankara: TDK Yay.
KTLG: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri* I-Fiil Basit Çekim, 2019.
MCh: QODIRIY, Abdulla (1967). *Mehrobdan Chayon*. G'afur G'ulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Nashriyoti.
ME: YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetül-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
O'K: QODIRIY, Abdulla (1974). *O'tgan Kunlar.* Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
OT: QAHHOR, Abdulla (1956). *Og'rıq Tishlar*. Toshkent: O'zbekiston SSR Davlat Nashriyoti.
O'TIL : MA'RUFOV, Zayniddin (1981). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. Moskva. ; BEGMATOV, E. vd. (2013). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati.* Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
TT: TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G'ani; SHUKUROV, Shamsiddin; MAHMUDOV, Qozoqboy (2008). *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi Fonetika, Morfologiya va Sintaksis*. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.

ATA, Aysun (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm - Altın Ordu Türkçesi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

ATALAY, Besim (1985). *Divanu Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

BEGMATOV, E. vd. (2013). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.

BODROGLIGETI, András (1992). *Modern Literary Uzbek*, *A manual for intensive elementary, intermediate, and advanced courses*. Lincom Europa.

CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU Ziya (2014). *Kaşgarlı Mahmud Divanu Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

GABAIN, A von (1945). *Özbekische Grammatik*. Leipzig: O. Harrassowitz.

GRØNBECH, Kaare (1942). *Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

HOJIYEV, Azim (1966). *O'zbek Tilida Ko'makchi Fe'llar*. Toshkent: O'zbekiston Fan Nashriyoti.

HOJIYEV, Azim (1970). *To'liqsiz Fe'l*. Toshkent: O'zbekiston Fan Nashriyoti.

HOJIYEV, Azim (1973). *Fe'l.* Toshkent: O'zbekiston Fan Nashriyoti.

HOJIYEV, Azim (1985). *Tilshunoslik Terminlarining Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'zbekistan Milliy Entsiklovediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil – Basit Çekim (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1960). *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo*. Moskva: Leningrad.

KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

QAHHOR, Abdulla (1956). *Og'rıq Tishlar*. Toshkent: O'zbekiston SSR Davlat Nashriyoti.

QODIRIY, Abdulla (1967). *Mehrobdan Chayon*. G'afur G'ulom Nomidagi Badiiy Adabiyot Nashriyoti.

QODIRIY, Abdulla (1974). *O'tgan Kunlar.* Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

MAHKAMOV, Ne'mat; ERMATOV, Ixtiyor (2013). *Tilshunoslik Terminlarining Izohli Lug'ati*. Toshkent: O'zbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası, Fan Nashriyoti.

MA'RUFOV, Zayniddin (1981). *O'zbek Tilining Izohli Lug'ati*. Moskva.

MIRTOJIYEV, Mamadali (1992). *Hozirgi O'zbek Tili*. Toshkent: O'zbekistan Nashriyoti.

RAHMATULLAYEV, Shavkat (2006). *Hozirgi Adabiy O'zbek Tili*. Toshkent: O'zbekistan Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.

RESHETOV, Viktor Vasilyevich vd., (1966). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili I Fonetika, Leksikologiya, Morfologiya*. Toshkent: O'zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

SAPAYEV, Qalandar (2009). *Hozirgi O'zbek Tili Morfemika, So'z Yasalishi va Morfologiya*. Toshkent: Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.

SAYFULLAYEVA, Rano Raufovna vd., (2009). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: Fan va Texnologiya Nashriyoti.

SHOABDURAHMONOV, Shanazar vd. (1980). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili I Qism*. Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti.

SHUKUROV, Shamsuddin (1976). *O'zbek Tilida Fe'l Zamonlari Taraqqiyoti*. Toshkent: Ozbekiston SSR Fan Nashriyoti.

TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.

TOLKUN, Selahittin (2020). "Doğu Türkçesi Tarihî Metinlerinde - (X)p turur Biçimbiriminin Kullanımı Üzerine". Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 2/3: 1-27.

TO'XTABOYEV, Xudoyberdi (2015). *Qasoskorning oltin boshi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

TULUM, Mehmet Mahur (1997). *Özbekçede Tasvir Yardımcı Fiilleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

TURNIYOZOV Nigmat; RAHIMOV Ahmad (2006). *O'zbek Tili*. O'zbekiston: O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Samarqand davlat chet tillar instituti.

TURSUNOV, Ulug'bek; MUHTOROV Jabbor; RAHMATULLAYEV, Shavkat (1992). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili,* Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.

YÜCE, Nuri (1993). *Mukaddimetül-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.